

Jelena Vignjević

Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

jelena.vignjevic@ufzg.hr

„Škola zove se inače učionica.“ Sinonimi u službi poučavanja hrvatskoga jezika sredinom 19. stoljeća

U ovome radu razmatra se didaktička uloga sinonima u poučavanju i opismenjavanju hrvatskim jezikom sredinom devetnaestog stoljeća, a na primjerima iz početnice *Mala čitanka za početnike*, autora Bogoslava Šuleka, objavljene 1850. godine u Zagrebu. Kao onodobni priručnik ta je početnica pisana onodobnim hrvatskim standardnim jezikom. Ipak, kako je nastala u početku kodificiranja hrvatskoga jezičnog standarda, ona u znatnoj mjeri uključuje i leksik iz hrvatskih narječja, prije svega da bi osigurala razumljivost kod dijalektnih govornika kojima se obraća, to jest učenika. Ta je namjera najočitija u čestoj uporabi sinonimskih parova i sinonimskih nizova u kojima je uz standardnojezični leksem i leksem iz narječja, najčešće povezan veznikom *ili*. U radu se na primjeru tih sinonima promišlja uloga sinonima u kontekstu poučavanja i opismenjavanja hrvatskim jezikom u 19. stoljeću te u kontekstu prihvaćanja i učvršćivanja standardnoga hrvatskog jezika tijekom 19. stoljeća.

Ključne riječi: hrvatski jezik, kontaktni sinonimi, početnica

1. Uvod

Tema je ovoga rada didaktička uloga sinonimije u tekstovima iz sredine 19. stoljeća. Sinonimiju se pritom, ostavljajući po strani pitanja istoznačnosti i blisko značenja, razumijeva kao odnos među leksemima različita izraza, a ista ili slična značenja, odnosno polazi se od razumijevanja prema kojemu je sinonimija „leksička pojavnost utemeljena na asocijativnom povezivanju različitih leksema koji imenuju iste ili bliske semantičke sadržaje“ (Petrović 2005: 125). Donose se i analiziraju primjeri nizanja sinonima u konkretnom tekstu – početnici iz 1850. godine – pa se radi o pojavi sinonima u kontekstu (u jezičnom ostvarenju), odnosno o sinonimičnosti kao konkretnoj realizaciji apstraktnog odnosa sinonimije (usp. Petrović 2005).

Svaki je jezik živ i promjenjiv sustav u kojemu nema stalnosti, a leksik je u tom sustavu posebno dinamičan skup u neprestanom preslagivanju, mijenjanju, nestajanju i nastajanju elemenata od kojih je sačinjen. Tako za lekseme *škola* i *učionica*, sadržane u rečenici naslova ovoga rada: „Škola zove se inače učionica.“ (Šulek 1850b: 25), danas nijedan govornik hrvatskoga neće reći da su sinonimi, no iz rečeničnoga konteksta jasno je da su u vremenu njezina nastanka ta dva leksema hrvatskoga jezika bila u značenjskom odnosu sinonimije. Isti vremenski period uporabe leksema jedan je od osnovnih uvjeta za razmišljanje o bilo kojemu njihovu semantičkom odnosu, pa i o odnosu sinonimije. Naime, leksem *učionica* u 19. stoljeću nije imao značenje koje ima danas.¹ Danas je leksem *učionica* u značenju škole arhaizam i ne može stoga biti u sinonimnom odnosu s leksemom/leksemima iz aktivnoga leksika. Drugi je uvjet za leksičko-semantičke odnose pripadnost leksema istoj gramatičkoj (morfološkoj) kategoriji, a treći je uvjet pripadnost istomu idiomu (usp. Cruse 2004; Lyons 2002; Škiljan 1994; Samardžija 1995). Spomenuti drugi uvjet pripadnosti istoj vrsti riječi vrlo je egzaktan, iako i on može biti sporan (više u Tafra 1998, 2018), no treći uvjet pripadnosti leksema istomu idiomu valja uzimati s oprezom. Pripadnost istomu idiomu nije obvezujući uvjet jer nema jedinstvenoga poimanja granica među idiomima, prije svega zato što su idiomi dinamične, a ne statične kategorije. Naime, nisu se u svim razdobljima povijesti hrvatskoga jezika standardnohrvatski, čakavski, kajkavski i štokavski poimali kao četiri zasebna idioma na način na koji se danas poimaju (usp. npr. Silić 2006). Polazi se stoga u ovome radu od stajališta da valja različito gledati na kriterij istoga idioma razmišlja li se o leksičko-semantičkim odnosima u dijakronijskom ili pak u sinkronijskom kontekstu, odnosno da među kriterijima za leksičko-semantičke odnose

pojma isti idiom ostaje, ali dijakronijski gledano, njegov se opseg mijenjao s vremenom i od pisca do pisca. U hrvatskom slučaju on je obuhvaćao cijeli hrvatski jezik, a u nekih pisaca, osobito leksikografa (npr. Joakim Stulli), čak i slavenske jezike s obzirom na to da se u pojedinim razdobljima povijesti hrvatskoga književnoga jezika smatralo da postoji jedan slavenski jezik – ilirski jezik. Sa sinkronijskoga pak stajališta budući da je riječ o više književnih mikrojezika, kontaktološki se odnosi trebaju promatrati jednako bilo da je riječ o odnosima između hrvatskoga jezika i drugih jezika ili između triju narječja i njihovih književnih stilizacija (Tafra 2018: 485).

¹ *Učionica* danas znači „prostorija u kojoj se uči, u kojoj se održava nastava“ (Anić 1991: 1097), no još u Akademijinu rječniku (*Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1971: 170) uz *učionica* stoji pod a) „mjesto gdje se uči, škola, učilište“; pod b) „pojedina soba u školi“; a u Broz-Ivekovićevu *Rječniku hrvatskoga jezika* (1901) u natuknicu *učionica* stoji samo *f. schola*, uz uputnicu *vidi škola*.

Da su raznodijalektne lekseme iz hrvatskih narječja, etimologijom i likom različite, a značenjem iste (bliske), hrvatski govornici (pisci) smatrali sinonimima, potvrđuju brojni tekstovi s primjerima sinonimskih parova i sinonimskih nizova, od onih najstarijih pisanih hrvatskom redakcijom staroslavenskoga jezika pa do onih u 19. stoljeću. Takve sinonimne lekseme pripadne različitim hrvatskim narječjima u kroatističkoj se literaturi naziva kontaktnim sinonimima, a za njih Samardžija (1995: 16) napominje da su karakteristični za prestandardni period povijesti hrvatskoga jezika i da im je u podlozi potreba pisaca da budu razumljivi na što širem prostoru. Stjepan Damjanović (2003: 46) analizirajući tu pojavu u tekstovima hrvatskih glagoljaša zaključuje „da od samog početka autori prvih slavenskih prijevoda nisu oblikovali oštru leksičku normu nego su dopuštali varijante unutar istoga tvorbenog sustava i varijante iz različitih dijalekata.“

Gordana Čupković (2013: 139) analizirajući reformacijski glagoljični i ćirilični *Novi testament* tu pojavu slično objašnjava:

Eksplikativno sparivanje i nizanje kontaktnih sinonima popratna je pojava prevođenja i filoloških promišljanja, u procesu usustavnjivanja književnoga jezika, kad još ne postoji čvrsta nadnarječna norma i kad se želi približiti što širem krugu recipijenata pa leksem iz jednoga jezičnoga sustava eksplicira leksem iz drugoga jezičnoga sustava ili se nabrajaju bliskoznačni leksemi, bilo iz različitih jezičnih sustava bilo iz različitih stilova, kao demonstracija leksičke raznolikosti, ali i kao pokušaj uvođenja i normiranja specijaliziranih (specificiranih) značenja. Promišljanje kontaktne sinonimije tako je iskaz početnih filoloških i jezikoslovnih nastojanja hrvatskih pisaca i filologa u izgradnji *koiné*, u vremenu kad je jezik apstrahiran prvenstveno leksičkom razinom (fundusom riječi).

Pišući o kontaktnim sinonimima u najstarijim glagoljaškim spisima, Eduard Hercigonja (1983: 426) zaključuje:

Takva je sinonimija, kao i drugi neki stilski postupci u toj književnosti, sredstvo „izravnog učinka“ na čitatelja. Sinonimika glagoljaških tekstova (paradigmatska za kasnije razdoblje), svojom dvojakom namjerom: ekspresivnom i komunikacijskom, odražava najneposrednije svjetonazor naših srednjovjekovnih pučkih pisaca: doći pisanom riječju što bliže čovjeku – i odjeknuti njome što šire na našem medievalnom prostoru.

Početnica koja je predmet ovoga rada pokazat će da uporaba kontaktnih sinonima nije samo odlika tekstova iz prestandardnoga perioda hrvatske jezične povijesti, kako se najčešće ističe, već i nakon toga, posebno na početku procesa kodifikacije jezika sredinom 19. stoljeća. Početnica kao školski priručnik, odnosno didaktički tekst, također pokazuje da je uporaba kontaktnih sinonima bila prisutna i u tekstovima koji nisu u užem smislu književni.

1.1. Sinonimi u didaktičkom tekstu

U didaktičkom tekstu, onomu namijenjenom poučavanju, sinonimi najčešće služe za objašnjenje značenja čitatelju nepoznate riječi, odnosno imaju objasnidbenu ili eksplikativnu ulogu. Posebno u tekstovima namijenjenima djeci na početku školovanja kad je djetinje znanje o svijetu i o jeziku neveliko. Upravo se njima na taj način koristi i Bogoslav Šulek, a u priručniku za nastavnike *Naputak za one, koji uče čitati* (Šulek 1850a: 30) upućuje učitelje da npr. sinonimima *dekla*, *cura*, *děvojka* objasne manje poznatu riječ *moma* (pogodnu za učenje slova *m*):

*Tako dakle kad učitelj nastavi opet čitanje, te dodje do reči **moma**, neka dēci također kaže, da to znači **deklu**, **curu** ili **děvojku**. (isticanje J. V.)*

Osim što se njima objašnjava govorniku moguće nepoznata riječ, sinonimi su u školskim priručnicima i sam sadržaj poučavanja. Naime, jedan je od temeljnih ciljeva školskoga poučavanja bogaćenje dječjega rječnika, odnosno bodrenje djeteta u ovladavanju što većim brojem riječi. Cilj je svega školskoga učenja, a posebno onoga u jezičnom području, razvijati djetetov umni rječnik i poticati dijete na ovladavanje novim riječima i na njihovo povezivanje s drugim riječima te na stvaranje značenjskih poveznica i mreže značenjskih odnosa među riječima. Naime, umni rječnik (usp. Erdeljac 2009) nije samo skup riječi kojima se pojedinac koristi već je dinamična i promjenjiva mreža odnosa među tim riječima, mreža riječi te leksičkih sredstava i znanja kojima se govornik koristi za jezičnu kreaciju. Upravo usvajanjem sinonima djeca školske dobi razvijaju mrežu značenjskih odnosa među riječima svoga umnog rječnika i stječu metajezičnu svijest o značenjskim odnosima među riječima (više u Petrović i Vignjević 2015).

Kako se sinonimima postizao spomenuti cilj poučavanja, pokazat će analiza izabrane početnice iz sredine 19. stoljeća. Radi potpunijeg razumijevanja opisat će se ukratko vrijeme u kojem je nastala.

1.2. Hrvatski jezik i institucijsko opismenjavanje njime sredinom 19. stoljeća

Tridesete i četrdesete godine 19. stoljeća obilježene su pokretom hrvatskoga narodnog preporoda i u tom kontekstu kulturnom i jezičnom djelatnošću iliraca, posebno značajnom u normiranju hrvatskoga jezika i njegove grafije. Opširna je literatura o tom periodu povijesti hrvatskoga jezika i kulture (usp. npr. Moguš 1995; Vince 2002; Oczkova 2010), no pojednostavljeno je moguće reći sljedeće. Ilirci su se ostvarenju svoje političke ideje jedinstva svih Slavena od Jadranskoga do Crnoga mora u Velikoj Iliriji pokušali približiti normiranjem jedinstvenoga jezika i jedinstvene grafije za sve raznogovoreće i raznopišuće južne Slavene, tj. stvaranjem svojevrsne jezične *koine* oslonjene na novoštokavsku osnovu, a bilježene Gajevim modifikacijama latiničnoga alfabeta dodatcima dijakritika na pojedine grafeme te digrafima (detaljnije o tome u spomenutim izvorima). Taj jezik nije zaživio na razini južnoslavenskoga prostora, no

jest na razini hrvatskoga prostora. Drugim riječima, na kulturnim i jezičnim pothvatima iliraca i zagrebačke filološke škole učvrstio se standardni jezik za trodijalektnu hrvatsku jezičnu zajednicu.

No, od ideje i njezine jezikoslovne konkretizacije (u Mažuranićevoj gramatici, u Babukićevoj gramatici, u Richter-Ballmann-Fröhlichovu rječniku, u Mažuranić-Užarevićevu rječniku, u Drobnićevu rječniku) pa do javne uporabe standardnoga jezika bio je dug put. Trebalo je najprije opismeniti čakavski, kajkavski i štokavski govoreći puk za uporabu standardnoga jezika za uporabu standardnoga jezika.

Sustavno se u školama opismenjalo na hrvatskom jeziku od 1847. kad je u Hrvatskom saboru izglasan hrvatski za službeni jezik, odnosno za jezik javne uporabe, pa i školstva (prema Cuvaj 1910). Dugo čekane političke odluke u svojem su se ostvarivanju tada susrele s brojnim problemima, između ostaloga s nedostatkom učitelja obrazovanih na hrvatskom jeziku i za podučavanje čitanja i pisanja hrvatskim jezikom te s nedostatkom školskih priručnika pisanih hrvatskim jezikom. Državna naobrazba učitelja, presudna za razvoj školstva, u Hrvatskoj se usustavljuje sredinom 19. stoljeća: dvogodišnja (muška) učiteljska škola u Zagrebu (*Učiteljna učionica zagrebačka*) započela s radom 1849. godine (prema Cuvaj 1910). Bila je potrebna i hrvatskim jezikom pisana nastavna literatura za naobrazbu budućih učitelja, pa su prevedena s mađarskoga i 1849. u Budimu otisnuta tri priručnika za učitelje: *Znanost odhranjivanja za porabu učiteljskih sěmeništah*; *Posebna znanost podučavanja, ili naputak k uspěšnom predavanju pojedinih naukah (Didactica specialis)*; *Obćenita znanost podučavanja (Didactica generalis)* (prema Cuvaj 1910: 418).

Od duge polovice 18. stoljeća, u kontekstu austrougarskih školskih reformi, objavljuju se na hrvatskome školski priručnici, pa i početnice, koji se do preporodnog razdoblja tiskaju u dva idioma: kajkavskom i štokavskom. Tako je 1779. u Budimu objavljena početnica *ABC knisicza za potrebnost narodnih skol* (prema Cuvaj 1910) koja je kajkavski prijevod njemačke početnice službeno propisane za upotrebu u pučkim školama u Ugarskoj i Hrvatskoj, a 1783. otisnuta je u štokavskom prijevodu (*ABC iliti knjixica slóvoznánja za potribu národnih ucsiónicah u Kraljestvu Slavonie*).

Prema Daliboru Brozoviću (2008), u povijesti hrvatskoga jezika razdoblje kraja četrdesetih godina i sredine 19. stoljeća, kada je objavljena i početnica o kojoj je riječ u ovom radu, nije predstandardno, ali još nije ni standardno razdoblje, već pripada drugome (od preporoda do kraja 19. stoljeća) od triju razdoblja razvoja jezičnoga standarda. Prema Tafra i Košutar (2011), 19. je stoljeće „vrijeme kodifikacije“ hrvatskoga jezičnoga standarda i ono će „donijeti sa sobom kodifikaciju već izgrađenoga jezika i još više proširiti njegovu upotrebu, a na kraju i stabilizaciju norme“ (Tafra i Košutar 2011: 199). Na putu do stabilizacije norme, kad je o školskom poučavanju riječ, valjalo je osigurati razumljivost sadržaja svim učenicima – govornicima različitih hrvatskih dijalekata. S tim su se problemom susretali kako učitelji tako i autori didaktičke litera-

ture. Jedan je od autora školskih priručnika u to doba bio i Bogoslav Šulek koji 1846. piše (u Šicel 1997: 272):

Ako je kod drugih narodah teško pisat popularno, kudikamo mučnii je to posao kod nas; jer naš književnik mora se boriti ne samo sa samim predmetom nego i s jezikom. Pučko naše čitajuće občinstvo odviše je slabo, nego da bi mogli izdavati pučke knjige napose u književnom jeziku i u provincialnom hrvatskom podnarječju. Pisac dakle treba da piše onakvim jezikom, da ga obe ove strane razumiju... služec se... ponajviše onimi samo rečmi, koje su poznate svim ili barem većoj strani provincialnih Hrvatah i ostalih Ilirah.²

Pokazat će izabrana početnica iz sredine 19. stoljeća da je upravo uporaba kontaktnih sinonima bila rješenje koje je pomirilo dva zahtjeva što su stajala pred onodobnim školskih priručnicima (didaktičkim testovima) – da budu pisani normiranim jezikom i da takvi budu razumljivi raznodijalektnim govornicima. Tako se školskim odgojem i obrazovanjem uspješno širila uporaba standardnoga jezika u svim hrvatskim krajevima – kajkavskima, čakavskima i štokavskima. Tekstovi školskih priručnika stoga su svjedočanstvo jezičnoga stanja i jezičnih nastojanja određenoga trenutka, pa s pravom Adela Ptičar (1991: 150) naglašava potrebu proučavanja školskih priručnika jer „oni dobro pokazuju stvaranje i učvršćivanje jezičnoga standarda.“ No, koliko god bogata bila hrvatska baština početnica i drugih školskih priručnika, malo je istraživanja jezičnih osobitosti tih tekstova. Spomenuta autorica, jedna od malobrojnih koji su proučavali školske priručnike kao jezične dokumente, posebno s leksikografskoga gledišta (usp. Ptičar 1993), ističe da su školski priručnici iz 18. i 19. stoljeća bogat izvor jezične građe, no nažalost, ta se građa nije uključivala u leksikografska djela, pa autorica zaključuje „da bi hrvatskoj znanosti bio potreban povijesni rječnik s hrvatskim potvrđama i dosljednije i raznolikije zastupljenim djelima i razdobljima“ (Ptičar 1993: 285).

Prikaz kontaktnih sinonima u početnici iz sredine 19. stoljeća, koju je objavio Bogoslav Šulek u Zagrebu 1850. godine pod naslovom *Mala čitanka za početnike*, potaknut je upravo tima razmišljanjima, a izabrana početnica uzima se kao primjer za didaktički motiviranu uporabu sinonima u okolnostima opismenjavanja u 19. stoljeću. Jezik te početnice slijedi jezičnu normu ilirskoga jezika i jezika zagrebačke filološke škole (usp. Ham 1998).

2. Kontaktni sinonimi iz *Male čitanke za početnike* (1850.)

U nastavku se donosi prikaz sinonimskih parova i sinonimskih nizova zabilježenih u tekstu *Male čitanke za početnike*. Razvrstavaju se prema načinu uključivanja u tekst.

² Bogoslav Šulek, Pogled na litošnje proizvode naše književnosti, *Danica hrvatska, slavonska i dalmatinska*, tečaj XII, br. 24, Zagreb, 1846. (u Šicel, Miroslav prir. 1997. *Programski spisi Hrvatskog narodnog preporoda*. Zagreb: Matica hrvatska).

Početnica je metodički koncipirana tako da djeca najprije ovladavaju malim slovima, stoga sve do 32. cjeline u tekstu nema velikih početnih slova, već se točkama na kraju rečenice i bjelinama osigurava orijentacija u čitanju. Od 32. cjeline (str. 26) uvode se velika (početna) slova. Kontaktni su sinonimi u ovoj početnici uvijek integralni dio teksta, a najčešće se sinonimski parnjak uvodi veznikom *ili* (rjeđe *iliti*). Autor sinonime uvodi i objasnidbenim sintagmama *zove se inače*, *zove se drugčije* i *to jest*. Kontaktnu sinonimiju autor ostvaruje najčešće tako da kao prvi donosi standardni leksem, a potom dijalektni. Za potrebe ovoga rada u rečenicama iz teksta početnice istaknuti su sinonimi.

- mama šiva za me košulju ili rubaču.* (str. 11)
u budžaku ili kutu je batina. (str. 12)
tata vozi drva iz šume, da naloži ili zakuri. (str. 13)
nevalja dēci simo tamo po ulici ili sokaku trkati i vikati... (str. 13)
nožari čine nože od čelika ili nada, a vilice od željeza. (str. 14)
u lētu se zelene šume i polja, šenkoše ili livade i doline. (str. 15)
drva kojima se loži ili kuri zovu se gorivo. (str. 15)
šenkoša ili livada daje nama seno i otavu. (str. 16)
malo dēte nevalja jako zibati ili kolebati. (str. 17)
mi idemo odēdovati iliti ručati. (str. 18)
po moru i po velikih potocih plove brodovi ili ladje. (str. 20)
u polju raste žito, raž, ječam, zob, kada dozori onda ga bratja žanju i u štagalj voze na vozu ili kolih, pa ga onda konji vrše. (str. 21)
tice znaju lēpo pēvati, ali najlēpše pēvaju slavuji ili slavički. (str. 21)
ako si žedan, nepi vina nego ladnu vodu, najbolja je za dēcu voda, a vino dēci škodi, dēte pijuće vino postati će glupo i bedasto, dobit će svakojake grde bolesti ili betege, bit će siromašno. (str. 21)
zato mila dēco nepite vina ni žganice ili rakije, nego poslušajte mene i pite vodu, pa ćete biti pametni i jaki, nećete morati ležati u postelji ili krevetu... (str. 21, 22)
a kada postanete stari i dobijete sēdu kosu ili vlasi, onda ćete kazati, fala bogu, ne postadoh u mladosti pijanac, zato sam sada jošte živ, a drugi, koji su pili vino i rakiju, već su u zemlji zakopani. (str. 22)
kada vidiš vola na putu ili cesti, bēži izpred njega, da te ne ubode. (str. 23)
mlinar melje šenicu i tako čini od nje melju ili brašno. (str. 23)
kakve je farbe ili boje nebo. (str. 24)
jesi li već vidio čelice, koje nam grade med i vosak. pogledaj ih samo, kako leću od cvēta do cvēta i sisaju sladki sok i sabiraju sladki prašak, pa ga onda nose u ulište ili košnicu i prave od njega med i vosak. (str. 24)
ostavi na miru ono, što nije tvoje, i ako si nešto uzeo, što je tuđe, odmah to povrati, inače bi te svaki čovēk za kradljivca ili tata držao. (str. 25)
nemoj dražiti pseto ili cucka, jer bi te mogao ujesti. (str. 25)
Najveća i glavna varoš Slavonie zove se Osēk, polag Osēka teče velika rēka Drava, na noj su mnoge vodenice ili mlini... (str. 27)
Po zimi je ovo sve pokriveno, ali kada snēg okopni i raztopi se onda je sve ze-

leno i šareno. To biva na **proljeće** ili **protuljeće**. Onda se u gaju zelene **hrasti** ili **dubi**, bukve, lipe, breze, jele, vrbe... (str. 28)

Sve ovo raste iz zemlje i zove se jednom rečju **bilje** ili **rastje**. (str. 28)

Ima mnogo drugih dugovanjah ili stvari, koje nerastu iz zemlje i nestoje uvek na istome mjestu, nego se kreću i hode. Ovakove stvari zovu se **živine**, ili **životinje**. (str. 28, 29)

I ja sam već vidio takovih živinah: buhe i muhe jesu **kukci** ili **semakulji**. (str. 29)

Nekoje tice znadu vrlo lepo pjevati, a najljepše pjeva **slavuj** ili **slaviček**. (str. 29)

Od zlata i srebra kuju se **pnezi** ili **novci**. (str. 30)

A znaš li moj sinko, kako se pravi **kruh** ili **hljeb**. (str. 31)

Na svakom satu ima dvě **ručice** ili **kazala**, koja pokazuju, koliko je satih. (str. 60)

Kad se ono veliko jedanput zaverti, to se vrēme zove **jedan sat** ili **jedna ura**: zato se i sva ova sprava zove **sat** ili **ura**. (str. 60, 61)

... ako pako svaku polovicu razdělím na dvoje, imati ću četiri **četvrti** ili **fer-talja**. (str. 61)

...svaki **tjedan** ili **nedělja** ima sedam danah, naime: nedělju, poneděljak, uto-rak, srēdu, četvrtak, petak i subotu. Poradi ovih sedam danah zove se tjedan i **sedmica**. (str. 62)

... dvanaest mēsecih čine jednu **godinu** ili **lěto**. (str. 62)

Rjeđe je sinonim uveden objasnidbenim sintagmama zove se inače / zove se drugčije:

běla džigerica je zato da ljudi mogu dihati a zove se inače **pljuća**. (str. 12)

škola zove se inače **učionica**. (str. 25)

Sat se zove drugčije i **ura**. (str. 60)

U dva primjera sinonim se uvodi objasnidbenom sintagmom *to jest*:

Kada dēte što god zla učini, onda je u veliku strahu, jer se boji, da će ga otac ili mati strogo i oštro **kazniti** to jest **kaštigovati**. (str. 23)

...koliko je satih? Kazati ćeš, da je **tri i pol**, to jest **polag četiri**... (str. 61)

Nekoliko je primjera kad je sinonim jednostavno u zagradama:

ko **cukor** (**šećer**) ljubi / svi će mu izpasti zubi. (str. 20)

Samo lēnčine plaću i zlovoljni se dižu, ter jih trēba šibom iz **postelje** (**kreveta**) tērati. (str. 45)

Turci i **pětao** (**kokot**). (str. 44)

Onda ide k otcu i k sestricam, pa nazove i njim dobro jutro! Kad se povrati, zamoli lepo **zajutrak** (**fruštuk**). (str. 46)

Bogoslav Šulek u *Maloj čitanki za početnike* koristi se sinonimima najčešće na način da kao prvu navodi riječ iz standardnoga jezika, a kao sinonim kajkavsku riječ (npr. *pseto* – *cucak*, *kradljivac* – *tat*, *ložiti* – *kuriti*, *bolest* – *beteg*, *košulja* – *rubača*, *budžak* –

kut, četvrt – fertalj). No često postupa i obratno – kajkavsku riječ navodi prvu, a potom standardnu (npr. *žganica – rakija, melja – brašno, farba – boja, penezi – novci, cukor – šećer*). I jednim i drugim postupkom Šulek se koristi eksplikativno, želi time osigurati razumijevanje kod djece govornika kajkavskoga kojima je primarno namijenjena *Mala čitanka za početnike* objavljena u Zagrebu. No, isto tako, kao jezikoslovac ilirske jezične koncepcije i jezične koncepcije zagrebačke filološke škole, on u tekstu pisanomu za djecu na početku školovanja rabi istodobno i kajkavske i standardne lekseme s ciljem jezičnog ujedinjenja hrvatskih govornika. Osim svega toga, obilje sinonima kojima se Šulek koristi govori i o njegovoj težnji za bogaćenjem dječjega rječnika.

3. Zaključak

Mala čitanka za početnike autora Bogoslava Šuleka, objavljena u Zagrebu 1850. godine, pokazala je da uporaba kontaktnih sinonima u hrvatskoj jezičnoj baštini nije bila posebnost samo literarnih već i drugih tekstova namijenjenih širemu čitateljstvu, konkretno, didaktičkih tekstova namijenjenih početnom čitanju. Također se pokazalo da je kontaktna sinonimija, koja se uglavnom vezuje uz ranija razdoblja razvoja hrvatskoga jezika, bila odlika i tekstova u kasnijim razdobljima, a sa sličnom svrhom osiguravanja razumljivosti i prihvaćenosti u što širem krugu govornika hrvatskoga jezika. U vremenu aktivnih nastojanja na kodifikaciji hrvatskoga jezičnoga standarda i nastojanja da se taj jezik proširi u uporabi, kontaktni sinonimi pridonosili su razumijevanju i prihvaćanju standardnojezičnoga teksta u širokom krugu govornika hrvatskoga jezika.

Kontaktni su sinonimi, pojašnjavajući čitateljima manje ili nimalo poznati izraze, osiguravali razumljivost teksta, ali i obogaćivali rječnik govornika te pridonosili njihovom naddijalektnom jezičnom osvješćivanju i osnaživanju za uporabu hrvatskoga standardnoga jezika u pisanju i govorenju.

Na kraju valja još jednom naglasiti misao da školski priručnici, pa i početnice, osim kulturološkog i pedagoškog značenja imaju i filološko značenje, što se često zanemaruje. Nakana je ovoga rada da bude skroman prinos otkrivanju jezičnoga blaga hrvatskih početnica.

Literatura

- Anić, Vladimir. 1991. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- Broz, Ivan; Iveković, Franjo. 1901. *Rječnik hrvatskoga jezika*, knjiga 2. Zagreb: Štamparija Karla Albrechta (Jos. Wittasek).
- Brozović, Dalibor. 2008. *Povijest hrvatskoga književnog i standardnoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Cruse, Alan. 2004. *Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.
- Cuvaj, Antun. 1910. *Građa za povijest školstva kraljevinā Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*. Svezak III. Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare.
- Čupković, Grdana. 2013. Prilog proučavanju inojezičnih izvora hrvatskoga reformacijskoga prijevoda Novoga testamenta. *Croatica et Slavica Iadertina*, 9/1, 137–141.
- Damjanović, Stjepan. 2003. *Staroslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Erdeljac, Vlasta. 2009. *Mentalni leksikon: modeli i činjenice*. Zagreb: Ibis grafika.
- Ham, Sanda. 1998. *Jezik zagrebačke filološke škole*. Osijek: Matica hrvatska.
- Hercigonja, Eduard. 1983. *Nad iskonom hrvatske knjige*. Zagreb: Liber.
- Hercigonja, Eduard. 1994. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Lyons, John. 2002. *Linguistic semantics: An introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Martinčić, Ivan. 1989. Školski udžbenici i priručnici Bogoslava Šuleka (prethodna pitanja uz njihovo vrednovanje). U: *Zbornik za povijest školstva i prosvjete* [ur. Franković, Dragutin sv. XXII]. Zagreb – Beograd – Ljubljana: Hrvatski školski muzej – Pedagoški muzej – Slovenski školski muzej, 15–39.
- Moguš, Milan. 1995. *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Musulin, Stjepan; Pavešić, Slavko [ur.]. 1971. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1971. Dio XIX. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Oczkova, Barbara. 2010. *Hrvati i njihov jezik: Iz povijesti kodificiranja književnojezične norme*. (Prev. Neda Pintarić). Zagreb: Školska knjiga.
- Petrović, Bernardina. 2005. *Sinonimija i sinonimičnost u hrvatskome jeziku*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Petrović, Bernardina; Vignjević, Jelena. 2015. Ovladavanje sinonimima u školskome razdoblju jezičnoga razvoja govornika hrvatskoga jezika. *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, 62(1), 15–28.
- Ptičar, Adela. 1991. Školski jezični priručnik *Uputjenje k' lipopisanju* iz 1785. godine. *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*, 17, 145–151.
- Ptičar, Adela. 1993. Početnica „Knjižica slovoznanja“ (1831) kao leksikografski poticaj. *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*, 19, 273–287.

- Samardžija, Marko. 1995. *Leksikologija s poviješću hrvatskoga jezika. Udžbenik za 4. razred gimnazije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šilić, Josip. 2006. *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*. Zagreb: Disput.
- Šicel, Miroslav [prir.] 1997. *Programski spisi Hrvatskog narodnog preporoda*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Škiljan, Dubravko. 1994. *Pogled u lingvistiku*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šulek, Bogoslav. 1850a. *Naputak za one, koji uče čitati*. Zagreb: Tisak Franje Župana.
- Šulek, Bogoslav. 1850b. *Mala čitanka za početnike*. Zagreb: Tisak Franje Župana.
- Tafra, Branka. 1996. Bliskoznačni odnosi u leksiku. *Filologija*, 26, 73–84.
- Tafra Branka. 1998. Konverzija kao gramatički i leksikografski problem. *Filologija*, 30–31, 349–361.
- Tafra, Branka 2018. Leksičko-semantički odnosi u hrvatskom jeziku iz dijakronijske perspektive. U: *Leksikologija i leksikografija slavjanskih jezika* [ur. Černyševa, M. I.]. Moskva: Leksrus, 465–487.
- Tafra, Branka; Košutar, Petra. 2011. Nova periodizacija povijesti hrvatskoga književnoga jezika. *Filologija*, 57, 185–204.
- Tafra, Branka; Košutar, Petra. 2018. Sinonimija iz slavenskoga dijakronijskoga puta. U: *Zbornik o Jerolimu Lipovčiću* [ur. Tvrtković, Tamara; Šišak, Marinko]. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
- Vince, Zlatko. 2002. *Putovima hrvatskoga književnog jezika: Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izbora*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Vignjević, Jelena; Petrović, Bernardina. 2019. Nepoznati Šulek: učitelj odhranjivanja i obučavatelj čitanja. *Libri & Liberi*, 8(1), 91–109.

Synonyms in the context of Croatian language teaching in 19th century

This paper deals with the didactic role of inter-dialectal synonyms in Croatian nineteenth-century primer *Mala čitanka za početnike* (1850). As teaching manual, the primer is written in Croatian standard language. However, as it occurs in the time of codification of Croatian language standard, it also considers Croatian dialects, primarily to be understood by students - speakers of various Croatian dialects. This is evident in the frequent use of inter-dialectal synonyms – synonym pairs with the lexemes from Croatian dialects (Chakavian, Kajkavian, and Stokavian). In this paper, inter-dialectal synonyms are described and analyzed in order to investigate their role in the context of literacy teaching and in the context of acceptance and consolidation of the Croatian standard language in the 19th century.

Keywords: Croatian language, inter-dialectal synonyms, primer

